

ORCID 0000-0003-3770-1436

УДК 37(09)

Наталя Бойко

РЕФЛЕКСОЛОГІЯ ЯК НАВЧАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ У ХАРКІВСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Двадцять років стали часом бурхливого розвитку української культури, як вважають деякі історики, періодом національного ренесансу. Потяг українців до свого відродження був зумовлений переважно впливом революції. Хоч еміграція з України великої частини старої інтелігенції була втратою для культурного розвитку, поява нової когорти творчих талантів з лихвою компенсувала її.

За свідченнями дослідників, наприкінці 1920-х рр. почався новий науковий переворот у педагогіці. В Україні почала відбуватися оригінальна освітня система, що стала виявом творчості української громади.

У науковому обігу з'явилися нові терміни «рефлексологія», «педологія». Передумовами для їх створення були праці І. Сеченова про вищу нервову діяльність («Рефлексы головного мозга», «Элементы мысли» та ін.), праці В. Бехтерева («Общие основы рефлексологии человека», «Коллективная рефлексология») та праці І. Павлова («Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных», «Лекции о работе больших полушарий головного мозга»). Було створено окремих напрям – педагогічну рефлексологію, метою якої визначалось: організувати життя дитини, її виховання, виходячи зі знань про фізіологію, анатомію дитини, враховуючи умовні і безумовні рефлексії.

Багатогранна педагогічна спадщина дослідження різних аспектів розвитку педагогічної рефлексології вивчається в працях І. Болотнікової, Л. Вовк, О. Попової, О. Сухомлинської, В. Лук'янової та ін.

Метою статті є з'ясування історії викладання рефлексології при підготовці вчительських кадрів у Харківському інституті народної освіти.

Рефлексологія як наука про поведінку людини експериментальним шляхом вивчала вияви людської діяльності, серед них і нашу психіку як вищий вияв рефлекторної діяльності. Щодо дитини рефлексологія створила спеціальну науку – педагогічну рефлексологію, мета якої – виходячи із знання про дитину, її фізіологію, анатомію, на основі умовних і безумовних рефлексів раціонально організувати все життя дитини, її виховання [3, с. 110].

«Один з найцінніших методів для пізнання поведінки рефлексологія може знайти в педагогічному процесі. Вивчення складних форм діяльності повинно йти не так шляхом досліджування готових типів поведінки, як шляхом досліджування самого процесу формування тієї чи іншої поведінки. При роботі в цьому напрямі можна користуватися найрізноманітнішими методиками, починаючи від вузько-лабораторного експерименту і кінчаючи дослідженнями натуральної шкільної праці. Зближення рефлексології та педагогіки зробить велику послугу їм обом», – писав В. Протопопов, один із засновників рефлексологічного напрямку в Україні [2, с. 10].

Рефлексологічні погляди стали підґрунтям навчання у педагогічних навчальних закладах, а також основою дослідницької роботи в галузі педагогіки. У Харкові, Києві та Одесі при інститутах народної освіти існували кафедри та кабінети рефлексології, читалися лекції для студентів, велися відповідні практичні заняття. Проводилася велика експериментальна робота в навчально-виховних закладах: дитячих садках, школах, клубах. Зупинимось на цьому більш докладніше на прикладі діяльності Харківського ІНО.

Харківський інститут народної освіти (ХІНО) був організований за рішенням Малої колегії Українського головного управління професійної освіти від 18 травня 1921 р., в якому говорилося: «Згідно з системою педагогічної підготовки працівників освіти, Харківську академію теоретичних знань ліквідувати з 1 червня, використовуючи всі її ресурси і викладацький персонал для організації ІНО з факультетами: соціального виховання, техно-педагогічним і політпросвітницьким».

У перші роки існування ХІНО до його складу входили два факультети: професійної освіти і соціального виховання. Заняття на факультеті професійної освіти розпочалися у другій половині серпня 1921 року, факультет соціального виховання було відкрито восени. Трохи раніше – з 20 червня цього ж року, при факультеті були створені спеціальні прискорені підготовчі курси для вихідців із робітничо-селянського середовища, які хотіли навчатися в інституті, але не мали для цього достатньої підготовки.

Факультет професійної освіти (ФПО) можна вважати прямим спадкоємцем Харківського університету: він одержав усю його матеріальну спадщину і духовний потенціал. ФПО орієнтувався на підготовку вчителів для професійних шкіл, шкіл фабрично-заводського учнівства і викладачів загальних дисциплін технікумів. Його завданням було підготувати «висококваліфікованих керівників занять», дати їм професійну освіту і професійні навички. Освіта повністю орієнтувалася на виробництво, тобто на характер і завдання професійних навчальних закладів. Основні завдання ФПО виходили із положень, на яких базувалася система професійної освіти:

- 1) тісний зв'язок з життям, з майбутньою реальною роботою;
- 2) вчитель повинен бути не лише педагогом, а й керівником, організатором занять, вихователем підлітка;
- 3) засвоєння наукових знань за обраною спеціальністю мало орієнтуватися на практичні завдання роботи з учнями в школі.

ФПО мав такі секції: математики з підсекцією фізики, хімії, природничу з підсекцією географії, соціально-історичну та секцію мови і літератури [4, с. 307–308].

Згідно з навчальними планами ХІНО, усі студенти, які навчалися на ФПО, мали пройти цикл загальноосвітніх і педагогічних предметів, незалежно від обраної ними секції. Основним елементом плану, загальним для всіх секцій ФПО, було формування соціально-історичного світогляду. Тому завданням відповідної групи дисциплін, яку вивчали на першому курсі з першого триместру, було дати визначальну лінію у світогляді студентів, привести у відповідну систему той матеріал, який опанували вони на час вступу до ХІНО, навчити елементарній економічній і політичній грамоті.

Паралельно з основами соціально-історичного світогляду йшла друга група дисциплін – елементи вивчення виробництва. Завданням її було ознайомлення майбутніх педагогів з виробництвом. Студенти мали вивчати машинознавство, технологію, організацію праці та виробництво.

Третю, найважливішу групу загальних дисциплін становили ті, які зосереджували увагу на питаннях методики, педагогіки і організації роботи. На I курсі студенти мали ознайомитись із сферою своєї майбутньої діяльності здійснюючи екскурсії до професійної школи, вивчити її життя. На II курсі вводилися нові дисципліни: основи фізіології і психології, шкільна гігієна, курс теорії педагогіки, а також запроваджувалося вивчення роботи шкіл. На III курсі передбачалася практика креслення у школах, лекції з питань організації і методики навчання. До цієї групи входили такі предмети: фізіологія і психологія

перехідного віку, основи фізіології і психології, шкільна гігієна, нові теорії педагогіки, радянська система народної освіти, організація професійних шкіл і технікумів, політпросвітницька і бібліотечна справа та креслення і малювання [7, арк. 35].

У 1925/26 н.р. у планах інституту накреслилися зміни у викладанні педагогічних дисциплін на ФПО. Було вирішено, що студентів слід ознайомити з найновішими поняттями шкільної гігієни та педагогічними течіями. Тому з цього навчального року загальними для всіх секцій ФПО залишаються лише чотири педагогічні дисципліни: педологія та рефлексологія на першому курсі, педагогіка та другому курсі, методика вивчення спеціальних дисциплін у сьомому, восьмому та дев'ятому триместрах, шкільна гігієна в десятому та одинадцятому триместрах [11, арк. 77].

Із 1925/26 н.р. відбуваються певні зміни у структурі факультету професійної освіти. Замість секцій утворені відділення:

- 1) техно-математичне з хімічною секцією на IV курсі;
- 2) агро-біологічне з географічною секцією на IV курсі;
- 3) соціально-економічне з історичною та літературно-лінгвістичною секціями.

У 1929/30 н.р. на факультеті відкрили ще одне відділення – іноземних мов.

У 1926/27 н.р. ФПО почав працювати за більш-менш стабільним планом, який майже не зазнавав змін у наступні роки. Цей план зберігав обов'язкові допоміжні предмети, але вони були різними для кожного відділення. Обов'язковими для всіх були лише соціально-економічні дисципліни [4, с. 310].

Факультет соціального виховання (ФСВ) було відкрито у складі ХІНО восени 1921 року. На 2-й Всеукраїнській конференції з педагогічної освіти була прийнята резолюція щодо роботи факультету соцвиху, в якій зазначалось: «Факсоцвих є спеціальний вищий навчальний заклад для підготовки кваліфікованих соцвихівців, тобто педагогів-колективістів, організаторів дитячого життя в колективі, здатних впроваджувати в життя систему соцвиху Укрнаркомосвіти у всьому її змісті» [5, арк. 32]. Для вирішення цього завдання ФСВ мав заклати міцний науковий фундамент під загальний світогляд студентів, об'єднуючи всі їхні наукові знання навколо вивчення потреб дітей та їх виховання. Він мав дати майбутньому працівникові системи соціального виховання повне і глибоке знання дітей і виховних підходів до них згідно з прийнятою в Україні системою виховання, а також розвинути у студентів практичні навички, необхідні їм для організації дитячого життя.

Усі дисципліни, що вивчалися на факультеті

теті соціального виховання протягом десяти років його існування, були розподілені між трьома циклами: соціально-економічним, педагогічним і виробничим. Центральним на ФСВ вважали педагогічний цикл. На нього відводилось 158 тижневих годин (44 % від усієї кількості на факультеті). Навчальні плани ФСВ не були стабільними. Зміни до них вносились не так часто, але вони були [4, с. 317–319].

ФСВ від самого початку його існування став осередком педагогічної думки. Всі його штатні викладачі працювали в центральних педагогічних закладах, методичних комітетах, журналах. У травні 1926 р. в ХІНО було проведено Всеукраїнський семінар виробничого циклу для представників факультетів соціального виховання та педагогічних технікумів, який значно підвищив престиж інституту, а наступного року – міжвузівську конференцію, на якій розглядалися питання викладання соціально-історичних дисциплін за лабораторними методами. Проводились також різноманітні конференції з викладачами шкіл фабрично-заводського учнівства та професійних шкіл, семінари для працівників дошкільних закладів. При інституті постійно діяли курси перепідготовки вчителів, курси підвищення кваліфікації керівників трудових процесів у школах різного напрямку [9, арк. 77].

У вересні 1922 р. Науковий комітет Головнопрофосвіти дозволив правлінню факультету соціального виховання ХІНО відкрити при інституті науково-дослідну кафедру педології. Тоді ж було визначено і її структуру – вона мала чотири секції: загальної, патологічної, соціальної педології та педагогіки. Тимчасово виконуючим обов'язки керівника кафедри був призначений Попов О. І.

Та оскільки в Харкові, та й у цілому в Україні бракувало висококваліфікованих педагогів, які б відповідали вимогам «нової» науки про дитинство, науково-дослідницька діяльність кафедри розпочалась лише в 1923/24 н.р.

Від початку свого існування кафедра привернула до себе велику увагу педагогів, лікарів та студентів Харкова та інших міст.

Метою діяльності кафедри було визначено наукове дослідження природи дитини та підготовка вчених-педологів. Планувалася робота з дослідження фізичної природи дитини як основи всього виховного процесу; психічної природи дитини як нормальної, так і дефективної; соціальної природи дітей. Науковці також мали займатися і вивченням суто педагогічних проблем – фізичного, естетичного та соціального виховання тощо [6, арк. 3].

Науково-дослідна кафедра педології разом з факультетом соціального виховання ХІНО стала центром педагогічної думки. Всі наукові співробітники працювали в центральних педагогіч-

них закладах, методичних комітетах, журналах. На початку 1922 р. вони створили педагогічний гурток при ХІНО, який у квітні того ж року увійшов до складу наукового товариства при інституті, виокремившись у педагогічну секцію. Члени секції проводили досить плідну роботу з вивчення загальних та спеціальних питань педагогіки. Результати роботи обговорювалися на спеціальних засіданнях, на які запрошували вчителів різних шкіл не лише Харкова, а й області. Крім того співробітники НДК брали участь у конференції вчителів шкіл усіх типів [4, с. 356].

Із 1925 р. бюро кафедри прийняло рішення назвати свій науковий підрозділ кафедрою педагогіки та затвердити нові секції: рефлексології під керівництвом проф. Протопопова В. П., педагогіки особистості, якою завідував проф. Соколянський І. О., педагогіки колективу під керівництвом проф. Залужного О. С., методики і дидактики – завідувач проф. Чепіга Я. Т., історії педагогіки – завідувач проф. Мамонтов Я. А. та професійної освіти під керівництвом проф. Головченка А. П.

Програмно-методичну комісію очолював керівник кафедри Попов О. І. Головою дошкільної комісії при кафедрі обрали Яновську Е. В., Дьяков О. Г., Бутвин В. Є. стали її дійсними членами, а науковими співробітниками обрали Гендрихівську А. І., Панченкову Н. О., Яковліва В. І., Духно П. І., Михайлівський М. Й. Також у складі кафедри налічувалося 22 аспіранти та 19 кандидатів в аспіранти [10, арк. 382].

Праці науковців кафедри привертала до себе увагу та були відомі і за межами України. Зокрема, члени кафедри досліджували питання методів й методик у педагогічному процесі, особливо методики роботи з підлітками та у закладах професійної освіти, а також розробляли класифікації методів освітньої роботи. Багато уваги приділялося комплексній системі навчання у радянських школах. Результати досліджень публікувалися у журналах «Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки» (головним редактором якого був член кафедри, професор Протопопов В. П.), «Шлях освіти» (головний редактор Ряшко Я.) та ін.

Члени кафедри вивчали джерела та методологічні засади розвитку історії народної освіти в Україні, життя та діяльність окремих педагогічних персоналій. Результатом цих пошуків стало видання «Хрестоматії сучасних педагогічних течій» за редакцією Мамонтова Я. А., яка побачила світ у 1924 р. (український переклад вийшов у 1926 р. зі значними змінами й доповненнями).

Значного розголосу набула і діяльність секції педагогіки особистості, яку очолював професор Соколянський І. П. За його ініціативи створювалися лікарсько-педологічні кабінети, які об'єднали всю науково-практичну роботу з де-

фектології [1, с. 80].

Зупинимось докладніше на секції рефлексології. Найпершим завданням науковців було дати власне визначення рефлексології та утворити міцну базу для дослідчої роботи, оскільки її зміст, обсяг, мету і методи різні автори трактували по-різному. Внаслідок багатьох пошуків і проробки положень як українських, так і зарубіжних рефлексологів секція визначає рефлексологію, як науку, що вивчає фізіологічні механізми поведінки. Виходячи з цього, секція визначила обсяг, напрямки та методи своєї роботи:

1. Вивчення нервових механізмів, на яких ґрунтуються елементарні та складні рухи, як природні, так і набуті в виді різних звичок.

2. Запровадження методу природнього експерименту, маючи на увазі, що рефлексологія вивчає цільну поведінку, а не поодинокі рефлексивні та необхідність враховувати не тільки вплив подразників даного експерименту, але й попередніх індивідуальних умов.

3. Дослідження ролі коркових і підкоркових нервових механізмів на підставі тих положень, що цільну і складну поведінку обумовлюють не тільки функції великих півкуль головного мозку, але й всієї нервової системи.

4. Експериментальне дослідження уваги, межі навантаження для нервової системи, умови досягнення детермінованої поведінки та інше [10, арк. 383].

Відповідно до вивчених цілей і завдань у 1925/26 н.р. науковці секції рефлексології провели таку роботу:

1. Проводили дослідження функціонального значення різних відділів центральної нервової системи.

2. Розробляли питання щодо механізмів утворення звичок.

3. Досліджували питання з експериментальної педагогіки, зокрема реакцію зосередження і гіпноїдний стан, умови досягнення наміченої поведінки в умовах природнього експерименту, межі утворення складних мовних реакцій на музичні подразники у дітей, рефлексологічне обґрунтування при навчанні сліпих дітей читати, писати і лічити.

4. У патологічній рефлексології досліджували рефлекси у собак після видалення паразитовидного апарату, утворення умовних рефлексів у псизофреніків, утворення умовних рефлексів у хворих, що перенесли епідемічний енцефаліт.

5. Обґрунтували принципи рефлексології та опублікували такі статті у журналах «Предмет і завдання рефлексології», «Рефлексологія і педагогіка», «Рефлексологія і біхевіоризм» та ін. [10, арк. 384].

Секція рефлексології факультету соціального виховання ХІНО проводила роботу по підготовці наукових робітників. Науковці прагнули утворити штат наукових робітників, які могли б

у майбутньому самостійно проводити науково-дослідну роботу і були б здатні викладати у ВНЗ рефлексологію, як спеціальну дисципліну. Для цього Протопопов В. П. спочатку читав короткі курси для аспірантів і всіх бажаючих ознайомитися з новою дисципліною. Коли в ІНО було введено предмет «Рефлексологія», аспірантам було поставлено в обов'язок ходити на ці лекції, а далі і брати в них активну участь, проводити практичні заняття зі студентами, викладати по програмі, розробленій завідуючим.

Окрім того, всім, хто вивчав рефлексологію, ставилося в обов'язок вивчати спеціальну літературу. Проводилися систематичні публічні засідання, де кожний, хто проводив науково-дослідну роботу, робив доповідь про наслідки своїх експериментів. Нарешті, відбулося понад 20-х публічних конференцій, в яких науковці секції доповідали про свої закінчені і оформлені роботи [10, арк. 385].

Під час роботи в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України ми проаналізували навчальні плани та програми факультетів ХІНО та виявили, що предмет «Рефлексологія» викладався на факультеті професійної освіти та соціального виховання. Але програми з рефлексології ми так і не знайшли. Як нам пояснили в архіві, під час бомбардування м. Харкова у 1945 році більшість архівних документів згоріли. Нами була лише знайдена пояснювальна записка до навчального плану факультету професійної освіти ХІНО, в якій зазначалося що «Курс педології та педагогічної психології включає анатомію і фізіологію організму, що росте, тут же опрацьовуються основи рефлексології (центр уваги) і експериментальної психології. Тут обґрунтовується еволюційний погляд на людський організм з особливою увагою до фізіологічних і психічних процесів в юнацькому віці, до процесів зростання і розвитку в нормальному і патологічному стані, до вчення про внутрішню секрецію, зокрема, секрецію статевих залоз, статевого дозрівання, вчення про спадковість, про будову і діяльності нервової системи» [8, арк. 8].

Отже, через те, що в 20–30 рр. рефлексологія тільки формувалась, як самостійна наука, викладачі та професура не завжди виокремлювали її в автономний предмет. Іноді питання рефлексології висвітлювались через комплекс навчальних предметів. У навчальних планах цей предмет вказується часто, а отже це і є доказом його викладання в Інститутах народної освіти.

У перспективі ми проаналізуємо інші програми та наукові плани з рефлексології, які викладались студентам вищих навчальних закладів того часу та зробимо висновки щодо висвітлення предмету в цілому на Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Новицька О. Організація та діяльність науково-дослідних кафедр педагогіки в Україні у 20-ті роки / Новицька О. // Історико-педагогічний альманах. – 2013. – Вип. 1. – С. 71–82.
2. Протопопов В. П. Завдання рефлексології та її методи / В. П. Протопопов // Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки / за ред. В. П. Протопопова. – Х. : Державне видавництво України, 1925. – С. 7–11.
3. Сухомлинська О. В. Витоки й засади української школи рефлексології та педології (20-ті роки) / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 3. – С. 107–118.
4. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 767. – Арк. 32.
6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1206. – Арк. 3.
7. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 777. – Арк. 35.
8. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 567. – Арк. 8.
9. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 804. – Арк. 77.
10. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 4579. – Арк. 382–385.
11. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 132. – Арк. 77.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Novyc'ka O. Organizacija ta dijal'nist' naukovodoslidnyh kafedr pedagogiky v Ukraini u 20-ti roky // Istoryko-pedagogichnyj al'manah. – 2013. – Vyp. 1. – S. 71–82.
2. Protopopov V. P. Zavdannja refleksologii' ta i'i' metody / V. P. Protopopov // Ukrai'ns'kyj visnyk refleksologii' ta eksperymental'noi' pedagogiky / za red. V. P. Protopopova. – H. : Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1925. – S. 7–11.
3. Suhomlyns'ka O. V. Vytoky j zasady ukrai'ns'koi' shkoly refleksologii' ta pedologii' (20-ti roky) / O. V. Suhomlyns'ka // Pedagogika i psihologija. – 1994. – № 3. – S. 107–118.
4. Harkivs'kyj nacional'nyj universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv / V. S. Bakirov, V. M. Duhopel'nykov, B. P. Zajcev ta in. – H. : Folio, 2004. – 750 s.
5. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy (CDAVO Ukrainy). – F. 2. – Op. 2. – Spr. 767. – Ark. 32.
6. CDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 2. – Spr. 1206. – Ark. 3.
7. CDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 3. – Spr. 777. – Ark. 35.
8. CDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 6. – Spr. 567. – Ark. 8.
9. CDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 6. – Spr. 804. – Ark. 77.
10. CDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 6. – Spr. 4579. – Ark. 382–385.
11. CDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 7. – Spr. 132. – Ark. 77.